
**МАКС ВЕБЕР ПРО СУБ'ЄКТИВНІ АСПЕКТИ
ЕКОНОМІЧНОГО РАЦІОНАЛІЗМУ**

ОСТРОПОЛЬСЬКА Зоя Миколаївна, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри менеджменту організацій Харківської державної академії культури

У сучасну епоху постіндустріального суспільства однією з основних тенденцій є зростання ролі суб'єктивного фактора у світовій економіці. На відміну від модерну – індустріального етапу історії (кінець XIX – середина XX ст.) – постіндустріальне суспільство сучасна наука визначає як постмодерн [7, с. 5]. Підвищення ступеня суб'єктивності у світовій економіці найяскравіше виявляється в посиленні процесів раціоналізації ринкових відносин. Економічне планування, інвестиційна діяльність, вкладання коштів у здійснення соціальних проєктів, розрахунки прибутку, підприємницький менеджмент і маркетинг, моніторинг грошових потоків – ці та інші прояви раціональності складають систему сучасного ринкового господарювання. Одночасно світовий бізнес намагається уникати від примітивних, нерідко заснованих на аморальних принципах і способах здійснення ринкових операцій. Можна з упевненістю констатувати, що зростання особистісного начала в сучасних економічних процесах має здійснюватися за двома взаємопов'язаними напрямками: з одного боку, через посилення раціональності, а з іншого – через намагання етизувати ринкову господарську діяльність. На жаль, реалізація цих тенденцій не завжди гармонійно поєднується: перманентну кризу духовності та моралі переживають як країни зі значним стажем капіталістичного розвитку, так і особливо країни з так званою “перехідною” економікою, до яких належить і Україна. Етичні аспекти економічної діяльності нині набули першорядного значення [1, с. 55]. Економісти, соціологи, філософи з тривогою констатують, що економічна наука відірвалася від своїх коренів – суспільно-політичного, а головне, морально-етичного контексту своєї епохи [10, с. 84].

Питання етики господарської діяльності в межах світового ринку залишаються проблемними. Причина цього – у невизначеності критеріїв морального в бізнесі. Так, відомий польський економіст Гж. В. Колодко зауважує: “Нерідко те, що визнається етичним у якому-небудь конкретному місці, на певному організаційному рівні або сегменті ринку може бути неетичним відповідно до праксеології або принципів економічної раціональності, якої необхідно дотримуватися з позиції інтересів фірми, регіону, промисловості або навіть суспільства і держави” [9, с. 49].

Як відомо, на зазначені тенденції на початковій стадії індустріального суспільства звернув увагу М. Вебер. Саме він уперше ґрунтовно дослідив культурно-історичні джерела капіталістичного способу виробництва, охарактеризував капіталізм як певну форму економічного раціоналізму. Передусім його цікавили суб'єктивні чинники людської поведінки, які значною мірою сприяють раціоналізації господарської діяльності, зумовлюють певну ціннісну орієнтацію як підприємця, так і рядового працівника.

Метою статті є розгляд окремих аспектів концепції економічного раціоналізму Макса Вебера, яка має непересічне значення для розуміння специфіки сучасних економічних процесів. Зокрема, актуальним для сьогодення залишається проведений ним аналіз суб'єктивних чинників, таких як: ціннісна орієнтація, конфесійна належність, господарська етика особистості, якими вона керується в трудовій діяльності, підприємстві, бізнесі.

Маючи широку наукову ерудицію (економіст, правник, соціолог, історик, філософ), М. Вебер у численних працях виступив як історик і теоретик господарства. В центрі його

уваги – специфіка капіталізму як історичного типу господарювання. До марксизму в М. Вебера було подвійне ставлення. З одного боку, він високо цинив марксистську концепцію “препарування” капіталістичного суспільного організму [6, с. 39]. З іншого боку, не сприймав марксистську ідею економічної детермінації суспільних відносин і форм суспільної свідомості, дотримувався позиції релятивізму стосовно детермінуючих факторів соціального процесу. Невипадково цього мислителя на Заході називають “антиподом Карла Маркса”. Значний вплив на М. Вебера мали також дослідження природи капіталістичного господарювання, проведені німецькими соціологами В. Зомбартом (“Сучасний капіталізм”) і Г. Зіммелем (“Філософія грошей”).

Однією із заслуг М. Вебера стало дослідження процесу становлення і розвитку господарства. Основуючись на праці видатних істориків культури, соціологів і економістів (переважно німецьких дослідників), він у рамках економічної історії ґрунтовно розробив один із її напрямів – господарську історію. Особливе місце в цих дослідженнях належить його праці “Історія господарства” [4]. В ній він робить компаративний аналіз господарської діяльності країн Сходу і Європи, торкається специфіки господарювання в Росії в різні історичні періоди її розвитку.

Осмилюючи місце і роль господарської діяльності в житті людини, М. Вебер розглядає господарство як необхідну сферу культури. Узагальнюючи численні значення поняття цього феномену, він дійшов філософського висновку, що господарство – це загальний порядок життя історичного суб’єкта, організація всієї людської життєдіяльності в цілому або окремої її сфери. Звернемося до класичної праці М. Вебера “Історія господарства”. У розділі “Основні поняття” він визначає поняття “господарство” конкретніше: “Ми називаємо певну діяльність господарською, оскільки вона спрямована на турбування про бажані корисні дії або можливість їх досягнення” [4, с. 7]. Таким чином, це визначення має ціннісний відтінок і передбачає наявність критерію користі, корисності. Іншим важливим критерієм господарства, згідно з М. Вебером, є “ознака мирної праці”. Господарство, звичайно, може піддаватися активному насиллю (розбій, війна, революція) і використовуватися не заради мирної праці, але цю ситуацію він розглядає як нетипову для господарського процесу. Ще однією важливою ознакою господарства, на його думку, є нестача існуючих засобів. “Щоб мати можливість задовольнити намагання до корисних дій, – пише він, – необхідно по-господарському розпорядитися величезною кількістю засобів”. Суттєвою ознакою господарства, за М. Вебером, є також “наявність розпорядчої влади господарюючого суб’єкта”, який піклується про можливість корисної дії [4, с. 8].

Основними типами будь-якого господарювання, за М. Вебером, є домашнє господарство (домоведення) і підприємство. Між ними існують певні перехідні ступені, але в чистій формі вони логічно протилежні.

Однією із заслуг М. Вебера як дослідника господарської історії є аналіз процесу становлення і розвитку економічного раціоналізму, вивчення його об’єктивних і суб’єктивних передумов. До об’єктивних передумов він відносить використання грошей у господарському процесі. Грошове господарство – це якісно новий спосіб організації виробництва, обміну і розподілу продуктів. Використання грошей сприяло розширенню ринку, емансипації господарської діяльності від суто речової залежності. Воно створило передумови для утвердження раціонального економізму. Ось як про це пише М. Вебер: “Ця функція грошей – здійснювати можливість розрахунку, встановлювати спільний знаменник, до якого можуть бути віднесені всі блага – має величезне значення. Тільки завдяки цьому виникла перша передумова для *раціонального розрахунку в господарській діяльності*, став можливим торговий розрахунок” [4, с. 12]. Використання грошей як носіїв вартості вироблених продуктів сприяло визволенню господарської діяльності від пануючого ірраціоналізму на стадії догрошового, тобто натурального господарства.

Економічному раціоналізму на початку господарської історії протистоїть і такий об’єктивний фактор, як існування традицій. Люди тримаються за старе, зберігають успадковані навички господарювання, незважаючи на їх застарілість. Домінують також й

інші чинники позаекономічного порядку: магичні та релігійні моменти, намагання творити благо окремим людям ради їх спасіння, стремління до влади, захисту честі, міжособистісна етика тощо. Як показує М. Вебер, боротьба економічного раціоналізму з ірраціоналізмом продовжується і на стадії панування капіталістичного устрою, але про це йтиметься далі.

У середньовічному суспільстві об'єктивні передумови економічного раціоналізму формувалися поступово. М. Вебер звертає увагу на те, що пріоритет у цьому процесі, як це не дивно, належав не державі, а церковним інституціям – церковним господарським спілкам, монастирям. Відомо, що в епоху середньовіччя в середній і північній Європі як у західних, так і у східних регіонах відбувалася активна монастирська колонізація. Ченці сприяли розчищенню лісів і боліт, перетворенню їх у родючі сади і городи. Навколо багатих, людних монастирів виникали села, ченці і селяни сумісною господарською діяльністю сприяли окультуренню природного середовища. Як зазначав російський історик В.О. Ключевський, монастирський колонізаційний рух упродовж чотирьох століть, проникаючи у найнепрístupніші місця, покривав монастирями просторі лісні нетрі середньої і північної Росії [3, с. 352].

Монастирі були своєрідними “школами праці” і відігравали велику роль в економічному розвитку всієї Європи. На цей факт звертає увагу відомий російський економіст, філософ і богослов С.М. Булгаков. “Наше теперішнє господарське життя, наше народне господарство спирається, як на свій фундамент, на аскетичну працю чернецької середньовічної Європи”, – відмічає він [3, с. 351]. Монастирським господарствам була притаманна така ознака раціональності, як планованість у господарюванні. “Чернець, – зауважує М. Вебер, – є першою раціонально існуючою людиною тієї епохи, яка методично і свідомо намагається досягти однієї мети – блаженного життя за гробом. Тільки для нього лунають дзвони, тільки для нього день поділявся на часи молитов. Господарство монастирських общин було раціональним господарством” [4, с. 328].

Розробляючи концепцію “раціонального господарства”, М. Вебер протиставляє її ірраціональному підходу до організації капіталістичного виробництва. Елементи капіталістичних відносин існували вже в давньосхідних цивілізаціях (Індія, Китай, Вавилон, Єгипет), але не були “доведені” до рівня раціональності. “Раціональна і систематична наукова діяльність як професія, освічені фахівці в тому специфічному сучасному розумінні, яке передбачає їх провідне становище в культурі, відомі лише на Заході”, – відзначає М. Вебер [5, с. 21].

“Раціональне господарство” не зразу утвердилося і в західноєвропейській культурі, воно зароджувалося в ірраціональних відносинах, поступово долаючи їх. У решті-решт на певному історичному етапі утворився господарський раціоналізований у всіх своїх вимірах суспільний устрій. “У певному смислі і в певних межах уся історія господарства, – зазначає М. Вебер, – це історія нині перемагаючого економічного *раціоналізму*, що ґрунтується на обчисленні і розрахунку” [4, с. 21]. Розрахунок, рахунковий контроль – серцевина раціонального господарювання – стали можливими завдяки широкому впровадженню бухгалтерського обліку. На цю новацію в господарюванні М. Вебер неодноразово звертає увагу [4, с. 21, 254, 320; 5, с. 25–26]. Він показує, що раціональний розрахунок капіталу, як норма для всіх великих промислових підприємств, ґрунтується на таких необхідних передумовах:

- 1) *привласнення автономними приватними підприємствами власності на засоби виробництва* (землю, прилади, машини, знаряддя тощо);
- 2) *вільний ринок*, тобто свобода ринку від нераціональних обмежень обміну, наприклад, від станових обмежень;
- 3) *раціональна*, тобто точно розрахована і тому механізована техніка як виробництва, так і обміну;
- 4) *раціональне*, тобто твердо встановлене право. Щоб капіталістичний порядок міг функціонувати раціонально, господарство повинне засновуватися на твердих правових нормах суду і управління;

5) *вільна праця*, тобто наявність таких людей, котрі не тільки мають право вільно продавати на ринку свою робочу силу, але й економічно вимушені це робити;

6) *комерційна організація виробництва*, що припускає широке застосування цінних паперів для встановлення прав участі в підприємствах і прав на майно [4, с. 255–256].

Власне в докапіталістичному суспільстві на Заході, в період первісного накопичення капіталу, суб'єктам підприємництва було притаманне прагнення будь-якою ціною отримати прибуток, хижацькими, розбійницькими методами, брутально і силоміць заволодіти засобами виробництва, накопичити фінансові ресурси, змусити працівника неекономічним шляхом створювати прибутковий продукт.

Такого роду господарські відносини, на думку М. Вебера, не стосуються того суспільного типу господарювання, який, зазвичай, називають капіталізмом. Капіталізм ідентифікується з намірами приборкати або, принаймні, раціонально регламентувати ці ірраціональні дії. “Дух” справжнього капіталізму полягає, зокрема, в тому, що прагнення до збагачення реалізується в рамках раціонально організованого капіталістичного підприємства. “Дух господарства (наприклад, “дух капіталізму”, про який нині багато пишуть, і при цьому такі видатні представники економічної науки, як Зомбарт і Макс Вебер) – знову ж таки не функція, не образ, а історична реальність, – зауважував С.М. Булгаков. – Будь-яка господарська епоха має свій дух і, у свою чергу, є породженням цього духу...” [2, с. 233].

Важливою ознакою раціонального господарства є також планомірне використання матеріальних засобів і особистих зусиль для одержання прибутку. За раціонального ведення господарства перша стадія підприємницької діяльності пов'язана зі створенням вихідного балансу, наступні дії – з калькуляцією, контролем і перевіркою доцільності, заключна стадія – з підведенням остаточного балансу і підрахунком прибутку. Точний розрахунок, облік і контроль господарських ресурсів, рентабельності всієї трудової діяльності – важливі критерії раціонального типу господарювання, характерного для капіталізму. До виникнення капіталізму, згідно з М. Вебером, створювалися лише передумови такої організації, домінували ж повсюдно різновиди поневоленої праці як у приватно-організованому, так і в домашньому господарстві. Однак навіть у докапіталістичному суспільстві в зачатку виникали елементи раціональності у веденні господарства. “Сучасна раціональна організація капіталістичного виробництва була б неможливою без ще двох важливих елементів: *відділення підприємства від домашнього господарства*, яке є домінуючою рисою сучасного господарського життя, і тісно пов'язаної з ним *раціональної бухгалтерської звітності*” [5, с. 25–26].

У господарську практику впроваджується комерціалізм – раціоналізація всього процесу обігу цінних паперів. Раціональність капіталістичного господарства значною мірою була зумовлена і розвитком техніки, яка потребувала строгих математичних розрахунків, експериментальної бази, тобто розвитку точних наук. Досить важливе значення в реалізації раціональності господарства мали і такі сфери гуманітарного знання, як право та наука управління соціальними процесами. Ці чинники формували переважно практично-раціональну життєву поведінку особистості, господарсько-раціональну практику.

Але західноєвропейський раціоналістичний стиль життя і господарювання утворювався значною мірою також завдяки потужному впливові ще одного дуже важливого – *суб'єктивного – фактора*. Резюмуючи думки щодо основних чинників, які детермінували виникнення раціонально організованого господарства, М. Вебер відмічає: “У решті-решт творцями капіталізму були: раціональне постійне підприємство, раціональна бухгалтерія, раціональна техніка, раціональне право; але навіть і не вони одні: сюди необхідно віднести *раціональний спосіб думки, раціоналізування способу життя, раціональну господарську етику*” [4, с. 320]. Саме ці фактори, які М. Вебер спеціально виділяє з усіх чинників, значною мірою спричинили раціоналізацію всього господарського механізму капіталізму.

На відміну від К. Маркса, який акцентував головну увагу на аналізі матеріальної основи капіталістичної суспільно-економічної формації, М. Вебер прагне дослідити *дух* капіталізму, зокрема, його *господарську етику*. У своїх працях “Господарство і суспільство”,

“Господарська етика світових релігій”, “Історія господарства” він намагається зрозуміти мотивацію людської діяльності, розглядаючи її в контексті релігії і “практичної філософії” – етики. Ключовою, з точки зору веберівської методології дослідження цієї проблематики, безумовно, є праця “Протестантська етика і дух капіталізму”. Саме в ній він довів, що не тільки економічні відносини можуть бути базисними в загальній структурі соціальних відносин, але рівною мірою будь-які інші “фактори”, зокрема тип релігії і відповідний їй спосіб духовно-практичного ставлення людини до дійсності.

Господарська етика є реальним утіленням духовно-практичної орієнтації людини у світі. М. Вебер, по суті, вперше досконально розглядає це питання в порівняльному аналізі господарських етик буддизму, конфуціанства, іудаїзму, християнства в його різних конфесіях і перш за все в контексті протестантського віросповідання. Господарська етика як специфічна форма духовно-практичної діяльності виникає на стику релігійних вірувань і світської, зокрема трудової, діяльності.

Однією з основних ідей веберівської концепції раціонального економізму є положення про існування двох господарських етик у докапіталістичних способах господарювання. Йдеться про внутрішню і зовнішню господарські етики. Внутрішня етика багато в чому зумовлена традицією, збереженням способів ведення торгівлі та господарства в тому стані, в якому вони перейшли від попередніх поколінь. Збереженню внутрішньої моралі сприяли домашні традиції, пієтет у ставленні до членів своєї сім’ї, роду, племені, що перешкоджало можливості беззастережної наживи в колі осіб, які мали родинні зв’язки. Означені чинники не сприяли раціональній організації праці, оскільки існували всілякі заборони всередині племенного, родового або домашнього господарства. Разом з тим допускалася абсолютна свобода зовнішніх господарських зв’язків, наприклад, свобода торгівлі. “Немає нічого залежнішого від традицій, ніж родове господарство в Китаї або кастове господарство в Індії, і разом з тим немає нікого безсоромнішого, ніж індійський зовнішній торговець”, – зауважує М. Вебер [4, с. 285]. Зовнішня господарська етика не переймалася безсоромністю щодо отримання торгового прибутку поза межами родинного кола. Кожен чужинець розглядався як ворог, у ставленні до якого не існувало ніяких етичних меж. Ніщо не могло зупинити підприємця, торговця в прагненні отримати наживу.

У середньовічній Європі католицька церква певною мірою впливала на ці процеси, регулювала устремління господарюючих суб’єктів до наживи будь-якою ціною. Аналогічні наміри були характерні для православ’я у середньовічній Росії (ідеї “нестяжателів”, Ніла Сорського). Але, як зазначає М. Вебер, урегулювати стосунки між паном і селянином, купцем і покупцем за допомогою етики дуже складно, майже неможливо. Результатом таких намірів церкви було те, що середньовічна господарська етика вдавалася до правила *instum pretium*, тобто справедливої ціни, вона виходила з права кожної людини на існування. Але це призводило до обмеження вільної конкуренції, стримувало розвиток виробництва і ринку.

Вихід з антиномічної ситуації “двох етик” у господарсько-економічній діяльності був тільки один: усунути відмінності між внутрішнім і зовнішнім господарством, внутрішньою і зовнішньою мораллю, дотримання принципу торгівлі також і у внутрішньому господарстві, запровадити відповідну організацію праці [4, с. 285]. Зрештою господарська етика повинна стати єдиною раціональною системою духу, що регулює всі людські відносини, перш за все, відносини у сфері господарської діяльності. Вона значною мірою спрямовувала господарські відносини в русло чеснот і совісності в ділових стосунках між суб’єктами економічної діяльності. М. Вебер зазначає, що в Європі в період Реформації формується нове розуміння місця і ролі господарської праці в житті суспільства і кожної окремої людини. Дві видатні релігійно харизматичні особистості – Лютер і Кальвін – найяскравіше виразили і пропагували ці нові ідеї, сприяли їх масовому втіленню в практику. По суті, вони сприяли формуванню єдиної господарської моралі. Лютеранська церква подолала дуалізм в етиці, різницю між обов’язковою для всіх мораллю і мораллю небагатьох обраних. Ті люди, які глибоко вірили в Бога і намагалися усамітнитися або спасатися в монастирях, тепер повинні були сповідувати всі моральні заповіді в миру. Щезала різниця між монастирським і

мирським аскетизмом. “У цьому виявляється протестантське обмирщення християнства, що супроводжується, однак, релігійним етизуванням мирського життя,” – відзначав С.М. Булгаков [3, с. 355].

Бідність уже не розглядалася як необхідна умова істинної віри, а багатство – як засіб влаштування безтурботного життя – також не рекомендувалося. Квакери, баптисти, методисти виходили з того, що належність до релігійної секти можлива за умови, якщо віруюча людина не виявляє різниці між внутрішньою і зовнішньою мораллю. Це слугувало запорукою чесності і добротності в ділових стосунках. Звідси і приказки, які поширені серед протестантів: “чесність – найкраща політика”, “набожність – найправильніший шлях до багатства”. Підприємництво розглядалося як богоугодна справа [4, с. 330].

Поступово формується специфічний західноєвропейський духовний феномен – новий господарський етос, просякнутий духом раціональності. М. Вебер відзначає, що певний тип віросповідання впливає на соціальне розшарування: конфесійна статистика, наприклад, свідчить, що протестанти чисельно переважають серед власників капіталу, керівників виробництва і кваліфікованих працівників. Так званий “буржуазний” середній клас виявився найактивнішим перш за все у сфері виробництва завдяки своєму трудовому “героїзму і подвижництву” – за виразом англійського релігійного публіциста Карлейля. Католики ж, як зауважує М. Вебер, були більш схильними до гуманітарної, ніж до торгово-промислової діяльності. Багато з них намагалися зайняти місце в правлячій еліті. Протестанти з середніх і нижніх верств суспільства соціально самостверджувалися в галузі переважно господарської, підприємницької діяльності, виявляли схильність до економічного раціоналізму.

Згідно з М. Вебером, релігійна віра, різні конфесії тією чи іншою мірою (а іноді і значно) впливають на формування господарського мислення, певного етосу господарювання в різних соціальних прошарках суспільства. Постає запитання: які ж конкретно фактори того чи іншого віросповідання є в цьому сенсі найзначимішими? На думку М. Вебера, стосовно протестантизму такими факторами стали внутрішні детермінанти господарської діяльності, а саме: аскеза і працелюбство працівників. У зв’язку з цим він розглядає концепцію подвижництва, яку втілював у життя М. Лютер. Саме М. Лютер наполягав на релігійному значенні мирської повсякденної праці і професійної діяльності. Єдиним способом прислужитися Богові проголошувалася готовність до виконання своїх повсякденних обов’язків. Чернець-католик, на його думку, – багато в чому егоїст, він зневажає свої мирські обов’язки. Але саме повсякденну діяльність у межах професії М. Лютер оцінює як найвищий прояв християнської любові до ближнього. Усі узаконені професії, усі види господарської діяльності рівні перед Богом, кожен працівник на своєму місці повинен служити Богові.

Ось як передає зміст настанов Лютера німецький протестантський теолог А. Гарнак: “Громадянська професія, скромна діяльність у домі й у дворі, на підприємстві і на посаді розглядаються не як те заняття, що відволікає від неба, але як дійсно духовне заняття... Лютер проголосив свободу і відповідальність трудящих... Він відновив у своєму значенні будь-яку професійну працю...” [3, с. 355].

На перший погляд, позиція М. Лютера не зовсім узгоджується з християнськими настановами стосовно господарської діяльності людини. І в Старому, і в Новому Завітах зазначено, що людина не повинна занадто опікуватися повсякденною, зокрема господарською діяльністю. У першому посланні апостола Павла до коринфян ідеться про те, що життя людини надто коротке і було б безумством надавати великого значення цьому виду діяльності. Але, з іншого боку, він же проголошує імператив: “Хто не працює, той не їсть”. М. Лютер вважає, що біблійна настанова: “У поті лиця будеш добувати хліб свій насущний”, яка звернена до согрішившого Адама, стосується і всього людства. М. Лютер тлумачить її по-провіденціалістськи, тобто це невідворотна, надана Богом подвижницька настанова трудитися і добросовісно виконувати свої повсякденні обов’язки. “Молись і працюй!” – у цій максимі М. Лютера міститься життєвий проект для по-протестантському зорієнтованої особистості.

Як зазначає М. Вебер, протестантська настанова щодо необхідності і обов'язковості господарської діяльності ґрунтується на двох основних духовних передумовах. По-перше, на працелюбстві, яке походить від аскези ченців. М. Вебер вважає, що найадекватніше зміст цієї діяльності відбиває поняття "industria" (працелюбство). Іншою передумовою є відданість протестанта своїй професії і відповідальність за її добросовісне виконання. Професійна праця розглядається як спосіб майбутнього спасіння. Поділ людей за професійною діяльністю зумовлений, згідно з протестантизмом, по-перше, божественним промыслом, по-друге, природними психофізіологічними причинами – здатністю людини до певного виду професійної діяльності. М. Вебер для означення цього професійного детермінізму використовує німецьке слово "Beruf", що означає причетність і відданість певній професійній діяльності й одночасно надійну економічну основу її існування.

Згідно з основними напрямками аскетичного протестантизму (кальвінізм, пістизм, методизм, анабаптистські секти), релігійні інтереси повинні спрямовуватися перш за все до Бога, а не до людини (не Бог існує для людей, а люди для Бога). Бог розглядається як трансцендентна сутність, він гранично дистанційований від людини. Звідси – стратегія життя кожного віруючого: людина повинна перш за все сама турбуватися про своє спасіння, і тільки за такої умови надіятися на допомогу Бога. Така життєва настанова (песимістичний індивідуалізм) орієнтована на досягнення в повсякденній боротьбі впевненості у своєму професійному виборі. Спасіння вбачається в невтомній праці, така праця вважається богоугодною і праведною. Вона набуває специфічної форми аскетичної діяльності, господарство розглядається як основна сфера докладання людських сил заради прославляння Бога. Господарська праця, професійна діяльність усувають певні релігійні сумніви і надають упевненості людині у своєму виборі ради спасіння.

М. Вебер звертає увагу на той факт, що всупереч католикам, які грішили, каючись, знову грішили і сподівалися на прощення гріхів церквою як посередником між людиною і Богом, кальвіністи поклалися тільки на самих себе. Вони розробляли метод життєвої поведінки і систему святості в буденному житті, не сподіваючись на сходження Божої благодаті. Раціонально-аскетичний спосіб життя, методи та його регламентація, подвижницька господарсько-трудова діяльність во славу Божу – такі основні протестантські принципи праведного життя християн.

Виникає запитання: чи поділяють протестантську господарську етику представники інших конфесій християнства? Щодо католиків, то М. Вебер порівнює їхню етичну орієнтацію з етичними принципами протестантів, про що вже зазначалося вище. Що ж стосується православного віросповідування, то спеціально це питання М. Вебер не розглядає. Деякі зауваження стосовно означеної проблематики ми знаходимо в працях С.М. Булгакова, який високо оцінював науковий доробок М. Вебера. Він з жалем констатує, що дослідження, подібні до веберівських, майже повністю відсутні стосовно російського господарського життя, зокрема історії російської промисловості в контексті релігійно-етичних аспектів. Особливо цікавим було б, на його думку, виявити економічні потенції православ'я. Суттєво відрізняючись у своєму ставленні до світу від пуританізму й узагалі протестантизму, воно в дисципліні аскетичної послушності має потужні засоби для виховання особистості, вироблення почуття особистої відповідальності й обов'язку як для економічної діяльності, так і для всіх інших видів суспільного служіння. "І якщо тепер, – зауважує С.М. Булгаков, – вплив релігійної дисципліни православ'я в економічній творчості російського народу стає все менш відчутним і часто виявляється слабкішим, ніж дисидентство, то це слугує зайвим виявленням прикрого занепаду православ'я в означений історичний момент" [3, с. 362]. С.М. Булгаков вважав, що однією із причин незначного впливу православ'я на господарсько-економічну діяльність людини є одержавлення церкви, недостатній її зв'язок з практикою господарської діяльності. У цьому сенсі, на його думку, є спосіб проникнення духу церкви в життя, її "градус релігійно-аскетичного ставлення до життя" [3, с. 361].

Водночас, С.М. Булгаков вважає, що ставлення російського селянства до праці не зводиться до її розуміння як тяжкої повинності добувати "в поті лица" хліб свій насущний. В

більшості випадків це ставлення містить і етичний елемент – виконання релігійних і моральних зобов'язань. Про це, зокрема, свідчать численні приказки і прикмети, що містяться в народній культурі, фольклорі.

Підсумовуючи деякі думки М. Вебера щодо суб'єктивних аспектів організації господарсько-економічної діяльності на різних історичних етапах у різних геополітичних регіонах, констатуємо, що економічний раціоналізм притаманний перш за все високорозвиненому, цивілізованому капіталізму. Він є, так би мовити, вищою цінністю, досягнути якої той чи інший народ може за певних об'єктивних і суб'єктивних обставин. На жаль, цей шлях для багатьох країн і народів виявився досить непростим. Здебільшого вони досягають означеної мети шляхом проходження фази нецивілізованого капіталізму. Цей тип капіталізму М. Вебер характеризує як "ірраціональний", зокрема, як "авантюристичний": "Повсюдно там, де державні інстанції мали потребу у *фінансуванні*, з'являвся заємодавець – так було у Вавилоні, Елладі, Індії, Китаї, Римі. Його послугами користувалися насамперед для фінансування воєн і морського піратства, всілякого роду поставок і будівництв; він виступав як колонізатор при освоєнні заморських країн, як плантатор-рабовласник або плантатор, що експлуатує (прямо або приховано) працю робітників, отримував на відкуп домени, посади і насамперед податки, фінансував виборчу кампанію партійних лідерів і кондот'єрів, щоб ті вели громадянські війни, і нарешті, виступав як "спекулянт" у всіляких грошових операціях. Такий тип підприємців – капіталістичні *авантюристи* – відомий усьому світові" [5, с. 24–25].

Мимоволі напрошується думка щодо проведення певних історичних паралелей. Зіставляючи ірраціональний тип капіталізму, описаний М. Вебером, з так званим "ринковим" суспільством на пострадянському просторі, зокрема в Україні, знаходимо багато подібних проявів авантюристичного капіталізму (тотальна корупція, підкуп олігархами владних структур, рейдерство, незаконні продаж і купівля землі, псевдоприватизація майна, фінансування виборчих кампаній тощо). Природно виникає запитання: а чи взагалі можлива, наприклад, в Україні господарсько-раціональна життєва поведінка, що є властивою для Заходу? У М. Вебера йдеться про той специфічний "раціоналізм", котрий характерний саме для західної культури. Окрім певних специфічних передумов економічного характеру, раціоналізація господарського життя значною мірою зумовлена суб'єктивними чинниками – традиціями, ментальністю того чи іншого народу, його психічним складом тощо. Якщо таких передумов недостатньо, то впровадження раціонального способу господарювання наштовхується на серйозний внутрішній опір і психологічні перепони [12, с. 11]. Слушні думки з цього приводу висловлює Ю.В. Павленко: "Пострадянське суспільство складається із зовсім іншого людського матеріалу, ніж суспільство західне. І той факт, що багато хто з наших співвітчизників успішно адаптуються до життя на Заході, зовсім не доводить можливості трансформації всієї нашої системи за західним зразком. Одне діло – вписатися в чужу систему, зробити над собою певне зусилля в сприятливих для того зовнішніх умовах, зовсім інше – змінити всю віками сформовану соціокультурну систему, свідомість, звички і поведінку, увесь духовний устрій (не говорячи вже про матеріально-технічні основи життя) десятків мільйонів людей" [11, с. 704]. Модернізація, як свідчить історичний досвід, тільки в тому разі здійснюється успішно в суспільстві, коли воно, по-перше, зберігає свою власну національно-культурну ідентичність і, по-друге, є відкритим для світових і, зокрема, до західних традицій та форм господарювання.

Але слід зауважити, що раціональність сучасного капіталістичного суспільства також переживає певну кризу і набуває окремих ознак ірраціоналізму. Ще на початку ХХ ст. М. Шелер констатував, що розвиток капіталізму призводить до послідовного піднесення цінності корисного над цінністю життя взагалі. Мається на увазі перш за все посилення постспоживацьких інтенцій у сучасному західному суспільстві, яке "практично перестало бути суспільством праці, переросло фазу суспільства споживання і стало стрімко трансформуватися в різні форми сучасного гедонізму" [10, с. 83].

Відомо, що М. Вебер розрізняв формальну і сутнісну раціональність. Перша з них визначається мірою технічно можливого для економіки й усвідомленого розрахунку. Друга враховує певні ціннісні постулати незалежно від природи цих цінностей. Як зазначає Г.В. Задорожний, М. Вебер довів, що “чисто формальна” раціональність грошових розрахунків повинна розглядатися як *другорядна* або навіть як *суперечна кінцевим цілям*, що зумовлюються *вищими цінностями*” [8, с. 97]. Очевидно, що пріоритетною у визначенні ціннісних орієнтирів і перспектив соціального розвитку України має бути саме сутнісна раціональність.

Є надія, що на зміну ірраціональному капіталізму і в Україні прийде цивілізований його різновид – раціонально-капіталістична організація вільної праці. Можливо це буде специфічна, з урахуванням національного менталітету, економічна раціональність. Адже М. Вебер наголошував, що “в різних культурах існували зовсім різні раціоналізації в різних сферах життя” [4, с. 29]. Очевидно, що втілювачами і носіями цієї раціональності будуть інші суб’єкти, люди нового покоління, з розвиненою духовною організацією – підприємці і працівники, що керуватимуться справжнім господарським етосом.

Література.

1. Богомолов О. Нравственный фактор социально-экономического прогресса // Вопросы экономики, 2007. – №. – С.
2. Булгаков С.Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков // Соч. в 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1993. – С. 49–297.
3. Булгаков С.Н. Народное хозяйство и религиозная личность / С.Н. Булгаков // Соч. в 2 т. – Т. 2. Избранные статьи. – М.: Наука. – С. 343–367.
4. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – М.: Кучково поле, 2001. – 576 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
6. Гайденко П.П. Социология Макса Вебера. Предисловие / П.П. Гайденко // М. Вебер. Избр. произведения. – М., 1990. – С. 5–41.
7. Евстигнеева, Р.Н. Евстигнеев. Экономическая глобализация и постмодерн. Общественные науки и современность, 2001. – № 1. – С. 5–13.
8. Задорожний Г.В. Роль і значення соціального партнерства для сучасного розвитку України // Соціальна економіка, 2007. – № 1–2. – С. 93–100.
9. Колодко Гж. В. Этика в бизнесе, экономика и политика // Вопросы экономики, 2007. – № 11. – С. 44–54.
10. Колпаков В.А. Эволюция экономической теории: от А. Смита к неосмитианству // Вопросы философии, 2006. – № 11. – С. 73–84.
11. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2004. – 760 с.
12. Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця. Вступна стаття // Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – С. 3–18.

Надійшла до редакції 30.10.2008 р.

© Остропольська З. М., 2008